

¹ Статтю підготовлено за підтримки дослідницького гранту програми «Українське XX століття» Українського католицького університету.

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.061>

УДК 94(477.51)

Аліна Година,

магістр історії Українського католицького університету

hodyna.alina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5764-8030>

АЛЕЯ ГЕРОЇВ У ЧЕРНІГОВІ: ЗМІНА У СПРИЙНЯТТІ РАДЯНСЬКИХ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ (1991–2019 рр.) ¹

Радянське минуле в сучасному українському соціумі продовжує функціонувати в антиномії «Свій–Чужий». Дихотомія у сприйнятті минулого не може не провокувати дискусії та конфлікти у сфері політики пам'яті. У статті розглянуто ставлення до радянських пам'ятників на Алеї Героїв у Чернігові у період після проголошення незалежності. На підставі локального прикладу можна прослідкувати рецепцію процесів декомунізації у пам'яті місцевих жителів та, відповідно, побачити ставлення до пам'ятників, які пов'язані із радянським періодом. У місті на час здобуття незалежності була велика кількість радянських монументів. Пам'ятники і надалі виконували таку саму функцію, що і в радянський час: на традиційні радянські свята навколо них формувалися зібрання, відбувалися мітинги. Великою мірою місто продовжувало жити у заданому радянським режимом історичному наративі святкування. Пам'ять чи/і амнезія? Це ті слова, якими можна описати дискусійне поле навколо Алеї Героїв упродовж 28 років. Періодично це місце стає полем боротьби мнемонічних акторів за право «володіти» ним. Утім згодом воно взагалі зникає із публічного дискурсу, стаючи, у такий спосіб, звичайною алеєю, яка є в кожному місті України.

Для написання статті було використано неопубліковані матеріали Державного архіву Чернігівської області. Оскільки тематика дослідження охоплює недавній хронологічний період, під час підготовки праці було залучено інформацію з інтернет-ресурсів (сайтів «Події і коментарі: Чернігівщина», «Високий Вал (VAL.UA)» та «Svoboda.FM»), що спеціалізуються на висвітленні подій Чернігівщини, а тому є важливим джерелом для аналізу політики пам'яті щодо пам'ятників на Алеї Героїв.

Ключові слова: пам'ятник, декомунізація, Алея Героїв, Чернігів.

Декомунізаційні процеси активізували суспільну дискусію про сприйняття радянського минулого, позиціонуючи радянське як «Чуже». Проте на локальному рівні тривали конфлікти пам'яті, оскільки статус «Чужого» щодо сприйняття радянських пам'ятників не завжди був закріплений у пам'яті місцевих жителів. Відповідно відбувалися зіткнення двох наративів («Свій» і «Чужий») у тлумаченні конкретних місць пам'яті.

У статті ми використовуємо пам'ятники Алеї Героїв у Чернігові як кейс для вивчення взаємодії офіційної та локальної політики пам'яті. На Алеї розміщено вісім радянських пам'ятників та один, встановлений уже в період після проголошення незалежності України. Присвячені різним періодам історії та діячам, пам'ятники створюють символічний простір, у якому розгортаються різні дискурсивні системи та практики, що, втім, об'єднані одним просторовим об'єктом – Алеєю Героїв.

Історія Алеї Героїв – це історія змін політики пам'яті та політичного світогляду населення Чернігова. Постійні трансформації простору центральної алеї міста так чи так були пов'язані з політикою пам'яті, яку здійснювали центральна та місцева влада.

Історія формування Алеї Героїв

Повоєнна відбудова Чернігова, як і більшості міст Української Радянської Соціалістичної Республіки, тривала роки. Втім, відновлення зруйнованого міста було радше складовою процесу перетворення міського простору. Нові плани відбудови та реконструкції мали на меті створення соціалістичного міста із значною кількістю площ, алеї пам'яті та пам'ятників, що вкотре маркували простір радянської влади. У щойно звільнених містах споруджували або відновлювали пам'ятники Леніну та встановлювали обеліск на честь звільнення міста. Чернігів не був винятком, і вже у перші роки післявоєнної відбудови у місті встановили новий пам'ятник Леніну на Валу та відновили зруйнований у Міському саду, звели пам'ятники радянському партизанові Миколі Попудренку та жертвам Другої світової війни у сквері імені Попудренка².

Генеральна схема планування Чернігова передбачала розбудову широких і прямих вулиць, площ, побудову будинку Ради, театру, шкіл, інститутів³. Перші плани створення Алеї Героїв з'явилися у звіті про роботу Чернігівської міської ради депутатів трудя-

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-9035, оп. 3, спр. 2, арк. 32.

³ На основі звіту про роботу Чернігівської міської ради депутатів трудящих (за час 21 вересня 1943 року по 20 листопада 1947 року). Там само, ф. Р-90, оп. 3, спр. 1, арк. 6.

⁴ Там само, ф. Р-90, оп. 3, спр. 1, арк. 1-6.

⁵ Там само, ф. Р-9035, оп. 3, спр. 2, арк. 1-3.

⁶ Єкельчик, Сергій (2018). Розділ 4. Громадянський обов'язок робітника. В *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни* (с. 116-153). Київ: Laurus.

⁷ ДАЧО, ф. Р-90, оп. 3, спр. 1, арк. 4.

⁸ Там само, арк. 66.

⁹ Портал Чернігова Gorod.cn.ua. Retrieved from <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>.

¹⁰ Там само.

щик (за час від 21 вересня 1943 р. до 20 листопада 1947 р.): ішлося про алею, яка мала «увічнити пам'ять і славу героїв, що впали за звільнення міста Чернігова»⁴.

Нове планування часто передбачало перенесення центру міста у новий простір. Повоєнний план відбудови Чернігова відводив для площі Куйбишева (нині – Красна площа) роль центра міста. Натомість історичний Вал відходив на другорядний план. Функцію об'єднання нового центру (площі Куйбишева) зі старим історичним (Валом) відіграла саме Алея Героїв⁵.

Для відбудови міст залучали жителів: від школярів до працівників на заводах, а також селян з околиць. Як зазначає Сергій Єкельчик, праця стає символічним зв'язком

громадянина і держави, який у такий спосіб засвідчує свої почуття патріотизму та політичної лояльності⁶. Тому працю громадськості активно використовували і в Чернігові: «У попелі і руїнах стоїть древній Чернігів і чекає патріотів-будівників, які відновлять місто заново, повернуть йому красу і славу, примножать його древні пам'ятки новими пам'ятниками епохи соціалізму, пам'ятниками сталінської епохи»⁷.

Не оминуло використання праці громадськості і Алею Героїв. Наприкінці 1940-х було збудовано першу чергу, «розчищено трасу нової бульварної вулиці, збудовано новий театральний сквер... Силами громадськості виконано ряд робіт із благоустрою міста більш ніж у півмільйона рублів»⁸.

У 1950-х рр. було впорядковано простір Алеї Героїв, зокрема розмістили пам'ятник Сталіну, який у період десталінізації демонтували. У центрі встановили пам'ятник солдатам Сталінградської битви, який згодом перенесли на територію військового училища⁹.

У 1960-х рр. при вході зі сторони площі Куйбишева встановили дошки пошани, звели скульптури робітника та колгоспниці. У цей період на території Алеї Героїв, імовірно, не було жодних пам'ятників. Тож Алея Героїв перетворилася на алею героїв праці¹⁰.

Рис. 1. Красвид на Алею Героїв зі сторони площі Куйбишева. 1957 р.
Особистий архів Ірини Рябчук

Рис. 2. Пам'ятник солдатам Сталінградської битви. 1957 р. Особистий архів Ірини Рябчук

Новий вигляд алея отримала у 1970-х рр. Після уже згаданих етапів формування пам'яті навколо Другої світової війни розпочалося відродження культу геро-

їчності, який було сформовано новим поколінням. Разом з тим, нове покоління формує запит на переосмислення сталінських репресій, а тому здійснює спроби впровадити це у міський простір за допомогою монументальної скульптури. Ідеї про перетворення Алеї Героїв витали у середовищі чернігівських архітекторів. Реалізовувати їх розпочав архітектор Віктор Устінов. Для спорудження у центрі міста алеї з пам'ятниками репресованим у 1937–1938 рр. особам був потрібен дозвіл Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Під час однієї з поїздок до Москви Устінов зустрівся із сином Миколи Подвойського і попросив, щоб діти репресованих звернулися до Центрального комітету з проханням про створення у Чернігові Алеї Героїв ¹¹.

Дозвіл було надано, і у 1970 р. на Алеї Героїв встановили пам'ятник Юрію Коцюбинському. У 1972-му – погруддя Віталія Примакова, з нагоди 75 років від дня його народження (Чернігівський історичний музей разом із музеєм Михайла Коцюбинського організували вечір, присвячений цій даті) ¹². Відкриття пам'ятників відбувалося за однаковою процедурою: мітинг, вітальне слово В. Нікуліщева та М. Уманця, покладання квітів ¹³.

18 вересня 1973 р. на Алеї Героїв встановили пам'ятник Володимирові Антоно-

¹¹ Там само.

¹² ДАЧО ф. Р-1043, оп. 1, спр. 708, арк. 1.

¹³ Там само, спр. 608, арк. 1.

¹⁴ Деснянська правда. (1981). № 180 (16213), 19 вересня.

¹⁵ Zhurzhenko, T. *Heroes into victims. The Second World War in post-Soviet memory politics*. Retrieved from <https://www.eurozine.com/heroes-into-victims/>.

ву-Овсієнку, у 1977 р. – Миколі Подвойському, Миколі Кропив'янському, Миколі Щорсу. У вересні 1981 р. відбулося святкове відкриття погруддя Михайлові Кирпоносу: «Позавчора тут відбувся багатолюдний мітинг представників громадськості міста, присвячений відкриттю пам'ятника генерал-полковнику, Герою Радянського Союзу Михайлу Петровичу Кирпоносу. [...] Сюди прийшли рідні і близькі воїна-патріота, його бойові побратими, учасники Великої Вітчизняної війни, представники трудових колективів, молодь. В руках у багатьох квіти [...]»¹⁴.

У 1989 р. відкрили пам'ятник-погруддя Василеві Сеньку. Ймовірно, постамент було встановлено з нагоди п'ятої річниці від дня смерті.

Історія створення Алеї Героїв – це спроба продовжити дію двох пов'язаних між собою наративів – «героїчності» та «радянського народу». Тому частина розташованих тут пам'ятників були присвячені особам, які пов'язані зі встановленням радянської влади на Чернігівщині, інші – із Другою світовою війною. Як пише Тетяна Журженко, у радянський час офіційні розповіді про боротьбу проти нацистського режиму наголошували на героїзмі людей, а створення цього наративу сприяло зміцненню ідентичності «радянського народу»¹⁵.

Аналізуючи мнемонічних акторів радянського періоду, можемо виокремити головного гравця – державу (втілену у КПРС), яка була вирішальною у творенні політики пам'яті. Вище вже згадано про ініціативу архітектора Віктора Устінова, що мала бути узгоджена із Центральним комітетом партії.

Після 1991 р. збільшується кількість мнемонічних акторів. Провідну роль тепер виконує міська влада, яка, залежно від фінансових ресурсів, може визначати, які комеморативні заходи проводити, які пам'ятники встановлювати тощо. Проте також з'являються суспільні ініціативи щодо встановлення, демонтажу та перенесення пам'ятників. У публічному дискурсі вперше радянське минуле починають трактувати як «Чуже», але тільки окрема група активістів.

У період незалежності було двічі змінено планування Алеї Героїв. Спочатку в 1996 р., коли до 10-річчя було відкрито меморіал «Пам'ять Чорнобиля». Як повідомляє газета «Деснянська правда», на мітингу, присвяченому відкриттю, був присутній тодішній Президент України Леонід Кучма, який у своєму слові зазначив, що пам'ятник – це нагадування про страшну біду минулого. Автори ж проекту – Геннадій Єршов, Асан Султанов, Олександр Гагарін – «вкладають у цей пам'ятник надію, з якою можна подолати

¹⁶ Деснянська правда. (1996). № 51–52 (25839–25840), 27 квітня.

¹⁷ Антонова, Л. (2012). Зірки кохання на Алеї Героїв. *Деснянська правда*, 82 (28343), 4 жовтня.

все»¹⁶. Проте саме розташування пам'ятника на алеї створювало навколо нього інший сенс – мотив героїчної боротьби. Зрештою, місцеві жителі та журналісти різних видань здебільшого називають його «пам'ятник Героям Чорнобиля».

У 2012 р. у планування Алеї Героїв втрутився комерційний проєкт агентства «Імперія свята», який профанував героїчний наратив місця. Ідея полягала у встановленні «своїх» зірок із іменем на алеї. Спершу у бруківку було вкладено п'ять зірок з іменами закоханих. Ініціативу підтримала міська влада, а на відкритті був присутній мер міста. Місце втілення проєкту, як зазначає «Деснянська правда», було затверджено за всіма правилами¹⁷. Після здійснення реконструкції Алеї Героїв зірки демонтували, а проєкт не продовжували.

Політика пам'яті щодо Алеї Героїв

Докорінні зміни у символічному просторі Алеї розпочалися у 2015 р. Дискусії про подальшу долю Алеї Героїв, що точилися у суспільстві серед публічних інтелектуалів Чернігівщини, залишалися у вигляді різнобічних думок. Після подій Євромайдану та декомунізаційних законів різко загострилася напруга навколо символічного значення

цього простору. З одного боку, від початку алею закладали з метою глорифікації героїв Другої світової війни, тому прямо вона не підпадала під дію нового закону. З іншого, у суспільному дискурсі радянське минуле позиціонувалося як чуже, як таке, що не варте збереження. На місцевому рівні було кілька акторів, що підтримували різні позиції. Реалізовувати політику пам'яті щодо демонтажу пам'ятників розпочав громадський сектор. 27 січня 2015 р. представники «Правого Сектора» зібрали круглий стіл із метою з'ясувати експертну думку щодо черговості демонтажу пам'ятників на Алеї Героїв. Зазначалося, що необхідно узгодити вирішення питання щодо пам'ятників із міською владою до 29 січня. Присутній на зустрічі історик Сергій Леп'явко зауважив: «Ми, як експерти, говорили, хто і яке місце займає в історії. Але історики – це не судді. Не переносьте на нас те, щоб ми приймали суддівське рішення... Кувалда зіграла свою роль в перші дні революції, а сьогодні, якщо потрібно прибрати пам'ятники, то слід це робити за допомогою крана, щоб акуратно перевезти їх, щоб все зберегти. Не варто забувати, що ці пам'ятники виготовлені на непоганому художньому рівні, на відміну від пам'ятника Леніну, на відміну від абсолютної халтури – пам'ятника Фрунзе. Але для тих, хто не знає: насправді бюст Фрунзе існує. Зберігся, і виготовлений

¹⁸ Правий Сектор погрожує своїми силами прибрати пам'ятники з Алеї Героїв у Чернігові. (2015, 27 січня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13851/>.

¹⁹ Чернігівські ветерани вважають фашизмом наміри знести Алею Героїв. (2015, 30 січня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13900/chernigivski-veterani-vvazhayut-fashizmom-namiri-znesti-aleyu-geroyiv/>.

²⁰ Там само.

²¹ Третя позиція про звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного тероризму. (2015, 8 лютого). *Чернігівський формат*. Retrieved from http://format.cn.ua/news/tretja_pozicija_pro_zvilnennja_centru_chernigova_vid_znakiv_komunistichnogo_terorizmu/2015-02-08-907.

²² Bernhard, M., & Kubik, J. (2017). Introduction. In M. Bernhard, J. Kubik, *Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration* (pp. 7–36). Oxford University Press.

дуже хорошої якості. Але де він знаходиться, я вам не скажу...»¹⁸.

Згодом, 29 січня, відбувся пленум міської організації ветеранів. З одного боку, учасники засудили рішення про демонтаж пам'ятників. Герард Кузнецов, чернігівський краєзнавець, під час виступу зазначив про важливість Алеї Героїв, оскільки «фактично жінки та діти у повоєнні роки звільняли знищений фашистськими загарбниками Чернігів від руїн, прагнули в центрі відтворити сторінку славетної історії свого краю. А сьогодні дехто заявляє про те, що ці бюсти є свідченням тоталітарного режиму. Ні, вони є свідченням безприкладного подвигу нашого звитяжного народу. І доки ми ще живі, ми не дозволимо вчинити свавілля»¹⁹.

З іншого боку, учасники пленуму підтримали ідею загальноміського референдуму щодо майбутнього Алеї Героїв²⁰.

Щоб вирішити це питання, Чернігівська міська рада на своєму сайті 5 лютого створила опитування щодо подальшої долі алеї. 8 лютого в опитуванні взяли участь близько 13 тисяч інтернет-користувачів: «Нічого не змінювати – це наша історія» (37, 22 %, або 4771 голос), «Перенести пам'ятники радянських діячів до музею» (60,81 %, або 7795 голосів), «Продовжити алею до Катерининської церкви, встановивши пам'ятники сучасним героям» (1,98 %, або 253 голоси)²¹.

Рис. 3. Красвид на Алею Героїв зі сторони Катерининської церкви. Кінець 1950-х рр. Особистий архів Ірини Рябчук

Проте цим діяльність міської ради обмежилася. Використовуючи типологію мнемонічних акторів М. Бернгарда і Я. Кубіка²², місцеву владу можна характеризувати, з одного боку, як прагматиків, оскільки до звернення активістів вона воліла уникати питань, пов'язаних із історією та пам'ятниками, а з іншого, як плюралістів, оскільки була спроба діалогу шляхом проведення опитування, а згодом спроби провести обговорення, про які мова піде далі.

У лютому 2015 р. громадський рух «Третя позиція» оприлюднив заяву про заплановане знесення пам'ятників на Алеї Героїв: «Тому ми, патріоти України, беремо на себе відповідальність за звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного

²³ Третя позиція вирішила долю пам'ятників на Алеї Героїв в Чернігові. (2015). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://newvv.net/culture/Culture/237160.html>.

²⁴ На Алеї героїв в Чернігові знесли два пам'ятники. (2015, 9 лютого). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/crime/events/237194.html>.

²⁵ Чернігівські депутати ініціюють проведення громадських слухань щодо подальшої долі пам'ятників на Алеї героїв. (2015, 14 лютого). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14154/chernigivski-deputati-initsiyuyut-provedennya-gromadskih-sluhan-shchodo-podalnoyidoli-pamyatnikiv-na-aleyi-geroyiv/>.

²⁶ Розпорядження міського голови «Про перенесення дати проведення громадських слухань» від 2 квітня 2015 року № 75-р. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/rozporiyad-mr-golovy/sid-41/id-7983/>.

Рис. 4. Вхід на Алею Героїв. Дошки пошани. 1969 р. Особистий архів Ірини Рябчук

тероризму і повідомляємо про майбутнє знесення пам'ятників Щорсу, Коцюбинському, Примакову, Антонову-Овсієнку, Подвойському та Кропив'янському»²³.

Уже через декілька днів, 9 лютого, було знесено два пам'ятники – Володимирові Антонову-Овсієнку та Миколі Подвойському. Демонтовані монументи відвезли до Чернігівського історичного музею. Як повідомили організатори акції, це мало бути попере-

дженням для міської влади щодо вирішення питання з Алеєм Героїв. На місце події виїхала міліція, яка опитала свідків та внесла інформацію про подію до єдиного журналу обліку²⁴.

14 лютого депутати міської ради ініціювали проведення громадських слухань «Про подальше місцезнаходження погрудь, які встановлені у місті Чернігові на Алеї Героїв». Спочатку запропонували провести захід 5 березня, але згодом встановили нову дату – 3 квітня²⁵. Проте 2 квітня оприлюднили розпорядження міського голови про скасування слухань через неутворення Дорадчого комітету з проведення громадського слухання експертних груп²⁶. Громадське обговорення

Рис. 5. Пам'ятник І. Сталіну на Алеї Героїв у м. Чернігові. 23 вересня 1951 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 0-1121. Автор Кругерський

²⁷ Громадське слухання щодо подальшої долі Алеї Героїв у Чернігові переноситься на 15 травня. (2015, 6 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aley-i-geroyiv-u-chnernigovi-pereunositsya-na-15-travnya/>.

²⁸ Громадські слухання про подальшу долю погрудь з Алеї Героїв перенесли на 5 червня. (2015, 14 травня). *Високий Вал*. Retrieved from <https://val.ua/uk/79928.html>.

²⁹ Громадських слухань про майбутнє Алеї Героїв у Чернігові взагалі не буде. (2015, 8 червня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/16072/gromadskih-sluhan-pro-maybutne-aley-i-geroyiv-u-chnernigovi-vzagali-ne-bude/>.

³⁰ На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники. (2015, 17 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15205/na-aley-i-geroyiv-u-chnernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/>.

³¹ У Чернігові націоналісти вночі знесли погруддя Юрієві Коцюбинському (фото). (2015, 25 квітня). *УНІАН*. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/1071570-u-chnernigovi-natsionalisti-vnochi-znesli-pogruddya-yurievi-kotsyubinskomu-foto.html> (25.04.2015)

³² Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові. (2015, 27 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddya-na-aley-i-geroyiv-u-chnernigovi/>.

вирішили провести 15 травня ²⁷. Проте згодом також перенесли, на 5 червня у зв'язку з проведенням монтажних робіт ²⁸. 5 червня громадські слухання не відбулися через прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Поки міська влада із різних причин переносила слухання, – активісти демонтували чотири погруддя ²⁹.

17 квітня цього року було знесено ще два пам'ятники – Миколі Щорсу та Миколі Кропив'янському. Демонтувати погруддя Віталія Примакова та Юрія Коцюбинського не дозволила міліція ³⁰. Проте вже через декілька днів, 25 квітня близько першої ночі представники «Третьої сили» знесли погруддя Юрія Коцюбинського та перемістили у сміттєвому баку до Чернігівської міської ради ³¹. Під час цих подій до активістів підійшла спочатку охорона, потім – представники міліції. Розпочалася суперечка про правомірність таких дій. Міліція затримала активістів, опитала й відпустила ³².

У квітні 2016 р. у додатку до наказу Міністерства культури України по Чернігівській області до переліку об'єктів культурної спадщини, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток

Рис. 6. Пам'ятник І. Сталіну у м. Чернігові. Березень 1953 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 096-52

України, було шість пам'ятників (В. Антонову-Овсієнку, М. Подвойському, Ю. Коцюбинському, М. Кропив'янському, В. Примакову, М. Щорсу), які розташовані на Алеї

³³ Додаток 13 до наказу Міністерства культури України від 04.04.2016 № 200 «Перелік об'єктів культурної спадщини у Чернігівській області, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Retrieved from <http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?artid=245079196&catid=244950594>.

³⁴ Додаток до розпорядження голови обласної державної адміністрації 20 травня 2016 року № 276 «Перелік пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»».

³⁵ З Алеї Героїв прибрали «привиди комунізму». (2016, 23 червня). *Високий Вал*. Retrieved from <https://val.ua/uk/88243.html>.

³⁶ Два погруддя з колишньої Алеї в Чернігові перевезли на Яцево. (2018, 25 жовтня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://193.151.107.238/39000/dva-pogruddya-z-kolishnoyi-aleyi-v-chernigovi-perevezli-na-yatsevo/>.

³⁷ Проект реконструкції Алеї Героїв містобудівна рада схвалила одноголосно. *Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради*. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-24912/>.

Рис. 7. Пам'ятник Ю. Коцюбинському на Алеї Героїв у м. Чернігові. 1 жовтня 1984 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 195-к. Автор А. Пивовар

Героїв. Отже, лише у 2016 р. було знято з реєстрації пам'ятники з Алеї Героїв, демонтовані у 2015–2016 рр.³³

Спираючись на згаданий реєстр, у травні 2016 р. голова обласної державної

адміністрації Валерій Куліч оприлюднив розпорядження, яке стосувалося символічного простору Алеї Героїв. У переліку пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» було зазначено лише один, ще не демонтований, пам'ятник, що розташовувався на Алеї Героїв, – пам'ятник

Примакову³⁴. 23 червня комунальні служби демонтували цей монумент³⁵.

Під дію закону про декомунізацію не підпадали два пам'ятники – Михайлові Кирпоносу та Василеві Сеньку. З початком реконструкції Алеї пам'ятники також було демонтовано. Упродовж 2015–2016 рр. споруди, що входили до переліку декомунізованих, – були перенесені до історичного музею у Чернігові. Виникли дискусії щодо подальшого розташування пам'ятників М. Кирпоносу та В. Сеньку. Спочатку їх планували розмістити на Болдиній горі, але згодом перенесли на кладовище Яцево, до Спеціалізованого комбінату комунально-побутового обслуговування³⁶.

У травні 2017 р. міська влада ухвалила проект реконструкції Алеї Героїв. Проект архітекторки Тетяни Мазур передбачав демонтаж восьми постаментів, розташованих на алеї. Головна ідея проекту – поєднати адміністративний центр та історичну частину³⁷.

8 грудня 2017 р. пройшли громадські слухання щодо подальшої долі алеї та реконструкції парку Коцюбинського на Валу. Мета зустрічі – врахувати думку громадськості та удосконалити проекти, запропоновані архітекторами. Попередні розробки було оприлюднено та узгоджено на Архітектурно-містобудівній раді. Проте громадські слухання завершилися без ухвалення рішен-

Рис. 8. Пам'ятник В. Антонову-Овсієнку на Алеї Героїв у м. Чернігові. Березень 1974 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 1-871

Рис. 9. Пам'ятник М. Кропив'янському на Алеї Героїв у м. Чернігові. 1 жовтня 1984 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 198-к. Автор А. Пивовар

ня. Частина учасників вимагала скасувати поточний проєкт і розпочати конкурс спочатку. Заступник чернігівського міського голови Олександр Атрощенко поставив цю пропозицію на голосування, однак вона не набрала необхідної кількості голосів. Згодом міська влада запропонувала створити робочу групу для вдосконалення проєктів³⁸.

3 липня 2019 р. відбулося засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та

збереження історико-культурного середовища міста Чернігова. Питання щодо Алеї Героїв виникали неодноразово. Зокрема, було розглянуто звернення місцевого жителя Міткевича щодо встановлення пам'ятника з прізвищами всіх Героїв Радянського Союзу і погрудь Федорова та Молодчого на Алеї Героїв. Проте рішення не було прийнято.

Управління культури та туризму міської ради винесли на розгляд пропозицію про

³⁸ Громадські слухання відбулися. Рішення не ухвалили. (2017, 11 грудня). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/256305.html>.

³⁹ Протокол № 2 засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та збереження історико-культурного середовища м. Чернігова. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/protokoly-zasidan-komisiy/id-35769/>.

Рис. 10. Пам'ятник М. Подвойському на Алеї Героїв у м. Чернігові. 1 жовтня 1984 р. Державний архів Чернігівської області. Архівний номер 196-к. Автор А. Пивовар

перейменування Алеї Героїв на Арт Авеню. На думку одного із учасників комісії О. Шевчука, настав час нового бачення та осмислення цієї території. Було вирішено провести

громадське обговорення щодо нової назви алеї ³⁹.

Історія декомунізації Алеї Героїв показує «декомунізацію знизу» як один із елементів політики пам'яті Чернігова, проте вона здійснювалася на підставі уявлень не мешканців, а вузької групи активістів.

До 2013 р. в очах місцевої влади пам'ятники на Алеї Героїв були радше другорядним питанням. Поодинокі дії активістів артикулювали альтернативні голоси щодо радянського минулого як чужого, проте сформовані уявлення щодо радянської спадщини, що домінували у міському просторі, залишали їх на маргінесі.

Упродовж 2015–2016 рр. дискусії навколо пам'ятників на Алеї Героїв поживляються, подеколи стаючи справжніми «війнами за пам'ятники» між різними мнемонічними акторами. Натомість міська влада намагалася дистанціюватися від вирішення питань про подальшу долю Алеї Героїв, що, своєю чергою, викликало обурення у вже згаданих мнемонічних акторів.

Уже після реконструкції Алеї Героїв та демонтажу пам'ятників часом виринають дискусії про планування цього простору, продукуючи цим формування вже інакшої політики пам'яті з її новими агентами та сенсами.

Дискусії щодо долі Алеї Героїв як спосіб визначити «Своє» та «Чуже»

Як і що пам'ятають суспільства? Чи політика визначає те, що вони пам'ятатимуть?

У вступі до книжки «Як суспільства пам'ятають» Пол Коннертон пише, що пам'ять про минуле передається через певні ритуальні дії або практики⁴⁰. Відповідно, якщо такі практики зникають, – пам'ять починає заміщувати пам'яттю про інші події.

Алея Героїв у Чернігові є добрим прикладом до цієї тези Пола Коннертона. За період 1991–2017 рр. кількість та різноманітність відзначуваних подій змінилися, зникло ідеологічне навантаження цього місця, пам'ять про діячів, яким присвячені пам'ятники, було заміщено іншими подіями. Довгий час Алея Героїв була місцем для прогулянки місцевих жителів. Проте у суспільстві зберігається негативне ставлення до зміни символічного простору міста, зокрема до демонтажу пам'ятників.

Для аналізу дискусій щодо Алеї Героїв ми вибрали видання «Деснянська правда» – чернігівську обласну газету, яка інформує своїх читачів про поточні події у місті та області. Звісно, про події, які стосуються декомунізації або демонтажу пам'ятників, також

ішлося на її сторінках. Зокрема свою позицію мали змогу висловити передплатники, надсилаючи для друку статті. Тож матеріали з газети «Деснянська правда» дають можливість проаналізувати думки як місцевої влади, так і жителів щодо процесів, пов'язаних з Алеєю Героїв. Найяскравіше висвітлено на сторінках газети різноманітні ініціативи та обговорення щодо ставлення до «декомунізації знизу» у 1990-х рр.

Першу публікацію, яка стосується політики пам'яті, знаходимо ще у липневому номері «Деснянської правди» за 1991 р. Тоді, ще до проголошення незалежності, стурбованість ситуацією висловив один із чернігівських дописувачів газети. Автор А. Петренко починає свій допис під назвою «Не все слід переймати», аналізуючи події у Львові: «Сумна практика львівських “демократів”, котрі не лише демонтували пам'ятник В. І. Леніну, але й перейменували 140 вулиць міста, не дає спокою чернігівським послідовникам із Руху, УРП, СНМУМу. Зараз вони розгорнули наступ на Чернігівську міську раду, вимагаючи негайно перейменувати ряд вулиць, щоб повернути їм дореволюційні назви.

Хочеться вірити, що процес перейменування вулиць не стане виливатися у політичну вакханалію, подібно львівській, коли під приводом повернення вулицям старих назв

⁴⁰ Коннертон, П. (2013). Вступ. В *Як суспільства пам'ятають* (Пер. з англ. С. Шліпченко). Київ: Ніка-Центр, 18.

⁴¹ Деснянська правда. (1991). № 130 (18662), 20 липня.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, № 144, Чернігів, 8 серпня.

⁴⁴ Там само, № 210 (18742), 7 листопада.

постаралися, в першу чергу, прикрасити їх іменами Бандери, Шухевича та ін., які заплямували себе кров'ю невинних жертв»⁴¹.

У тому ж номері газети А. Деменко, учасник Другої світової війни (у виданні зазначено – Великої Вітчизняної війни), у дописі під назвою «Що робимо до ювілею» пише про благоустрій міста, якому варто приділяти більше уваги. Побіжно автор повідомлення згадує Алею Героїв, яку теж потрібно «привести у порядок»⁴².

Продовжує обговорення благоустрою міста М. Солодчук у номері за 8 серпня 1991 р. у статті «Планувалося, а що насправді?», зокрема автор згадує про стан історичних пам'ятників: «Руйнуються історичні пам'ятники – зокрема, огорожа на могилі Коцюбинського, пам'ятник Леніну на Валу. Тривалий час реконструюються фонтани на Алеї Героїв. Вже немає надії побачити їх працюючими. До речі, хто господар Алеї? Вона начебто доглянута, а от за порядком тут нікому. Не раз був свідком знищення квітів біля пам'ятників видатних людей Чернігова. Від цих неподобств болить серце за рідне місто»⁴³.

7 листопада 1991 р. у рубриці «Позиція» І. Городецький у дописі під назвою «Історію не переписати» висловлює своє ставлення до пам'ятників та історії загалом: «Жовтневі події, які відбулися 74 роки тому, сьогодні оцінюються неоднозначно. Різні люди, ви-

словлюють різні думки. Але історія залишається історією.

[...] Я проти того, щоб знищувати пам'ятники, паплюжити все підряд, що було в нашій історії. Про все, що було, повинно знати не тільки нинішнє, а й прийдешнє покоління»⁴⁴.

Отже, у 1991 р. відбувалося обговорення подальшої долі пам'ятників та перейменування вулиць, продовжуючи тим самим радянський наратив щодо цих питань. Натомість у публікаціях за 1992 р. немає жодних згадок про ці проблеми. Принагідно зазначимо, що указ Л. Кравчука про демонтаж радянської символіки на шпальтах газети не друкували.

На початку травня 1993 р. газета «Деснянська правда» публікує статтю П. Дяченка «Мертвим все одно. А живим?». У матеріалі описано дві події, що сталися у Чернігові. Одна з них – пошкодження близько 40 пам'ятників на єврейському кладовищі в районі Ялівщини, інша – розфарбування пам'ятників на Алеї Героїв (Кирпоносу, Кропив'янському, Фрунзе). В першому випадку осіб не було встановлено, натомість у другому причетних до події було виявлено, зокрема стаття містить інформацію про сім'ї чотирьох учасників, рід занять та освіту.

Автор публікації подає коментарі учасників акції: «Про Кирпоноса, Кропив'ян-

⁴⁵ Там само, № 70 (24411), 11 травня.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Дяченко, П. (1993). Хто дестабілізує становище? *Деснянська правда*, 74 (24415), 20 травня.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм. 8.11.2019. Особистий архів А. Години.

ського, Фрунзе знає тільки те, що це “якісь військові люди”; “Комуністи, нищили церкви. Фрунзе? У війну Київ відстоював, вже помер. А втім, я точно не знаю”; “Кирпонос, Кропивнянський, Коцюбинський багато людей знищили. Фрунзе – те ж саме. Розумію, що обливати пам'ятники фарбою – це не цивілізовано. Втім, я тільки стояв на шухері”»⁴⁵.

Один із учасників, Валерій Диль, розповів, що «це була політична акція»; що пам'ятник Кирпоносу не хотіли обливати фарбою, а просто сплутали його із пам'ятником Подвойському.

Автор статті наприкінці матеріалу засуджує такі акції: «Вандалізм і справді ніколи й нічого схожого з культурою, з порядністю, з елементарною грамотністю не мав»⁴⁶.

Ця історія могла так і залишитися згадкою про «вандалізм» на сторінках газети «Деснянська правда», проте вже за декілька днів дістала продовження. Із заявою до прокурора міста прийшов заступник голови Чернігівського обласного комітету Української національної асамблеї (УНА) Олег Мірошниченко. Він зокрема стверджував, що одного з учасників, який обіймає посаду голови обласного комітету УНА, та трьох його знайомих «під фізичним та моральним тиском змушували давати неправдиві свідчення проти себе». Копію заяви УНА було пере-

дано до газети, однак редакція надрукувала лише витяги з неї у статті «Хто ж “дестабілізує становище”?». Було наголошено, що міліція порушила кримінальну справу «не через політичні погляди, а через те, що даний вчинок дестабілізує взагалі нормальне життя області»⁴⁷.

Зазначимо, що у цьому ж випуску «Деснянської правди» було надруковано звернення чернігівської крайової організації Народного Руху і міської організації Демократичної партії України: «В Чернігові знову вчинили акти вандалізму. На єврейському цвинтарі зруйновано 16 могил, пошкоджено 40 пам'ятників на кладовищі в районі Ялівщини. Хто посмів вчинити наругу над пам'яттю українців, євреїв, росіян, що поховані на кладовищах нашого міста? Чернігівська крайова організація Народного Руху та міська організація Демократичної партії України засуджують акти вандалізму і звертаються до правоохоронних органів з вимогою якомога швидше знайти зловмисників»⁴⁸. У цій заяві не прозвучали ні слова засудження, ні слова підтримки акції на Алеї Героїв. Тобто згадані організації відсторонилися від акції.

Інше бачення цієї ситуації висвітлено 2019 р. в інтерв'ю⁴⁹ з одним із учасників подій на Алеї Героїв – Сергієм Солов'єм, який у 1992 р. був головою обласної орга-

⁵⁰ Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм.
8.11.2019. Особистий архів А. Години.

нізації «Українська національна асамблея – Українська націоналістична самооборона» (УНА – УНСО). За розповідями респондента, відбулися дві акції. На першій акції він не був присутній, а вже долучився до другої. Учасники взяли фарбу у церкві Михайла та Федора, де тривав ремонт, і пішли до алеї (один із учасників акції був церковнослужителем у Михайлівській церкві). Зупинилися на початку Алеї Героїв, сховали у кущах фарбу і чекали, поки зсутеніє. Міліцейський патруль, що проходив поруч, вирішив перевірити хлопців і випадково знайшов фарбу. Тож друга акція зазнала поразки, учасників затримали. Валерій Диль, як організатор, потрапив до СІЗО. Відбувалися слідчі дії.

Сергій Соловей зазначив, що ще на початку 1990-х рр. члени його організації учиняли символічні протестні дії: розмальовували пам'ятник Леніну, демонтували меморіальних дошки тощо. Акція на Алеї Героїв була однією із останніх таких маніфестацій: «Та вже після 93, навіть, здається, навіть ніхто і не проводив. Якби, основне ці протидії до 1993 року там були і про Леніна, там на площі знищення комуністичних символів, спалювали Леніна плакати, ще кримінальні справи були. З нашого боку, з Демократичного Союзу. А вже після 93, тобто, йшло та йшло. Якби таких саме акцій вже і не було. Там можливо йшло на якомусь рівні. Ну до

94 року це питання не вирішувалося. Навіть при Ющенку це не вийшло зробити. А в 2014 році – це і Леніна повалили, здається, у лютому після 18–21 лютого. Тоді у Чернігові просто зібралися, зачепили та і звалили. Все. На цьому питання Леніна у Чернігові вирішилося. Ну і пізніше рішенням міської ради була демонтована Алея Героїв. Це у 15 році, здається. Після виборів. Вибори у 15 році були до місцевих рад. Але в цьому я якби, після 14 не приймав, бо в Чернігові мене не було фізично»⁵⁰.

Останню статтю, у якій розглянуто політику пам'яті щодо монументів на Алеї Героїв, було надруковано у 1997 р. у березнево-му номері «Деснянської правди» під назвою «Пам'ятники і пам'ять». Автор В. Паливода виступає на захист пам'ятників Чернігова, аргументуючи їх збереження передусім тим, що історію не переписеш, що минуле не обирають: «А народна пам'ять все одно не хоче підкоритися історичним та істеричним забаганкам нових “прибиральників” нашого минулого. Можна, звичайно, погодитися з тим, що якійсь частині, особливо так званих “нових українців”, заважають пам'ятники Леніну, Щорсу, Кропив'янському, Юрію Коцюбинському, Миколі Попудренку та іншим сподвижникам минулої епохи “розбудувати” ринкову Україну. Заважають, можливо, своїм мовчазним нагадуванням і пересторогою

⁵¹ Деснянська правда. (1997). № 37, 29 березня.

⁵² Там само.

⁵³ У 2007 р. пам'ятник Леніну розмалювали фарбою (див.: Леніна облили фарбою в Чернігові. За Крути? *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/186509.html>). У 2010 р. напередодні візиту Віктора Ющенка до Чернігова пам'ятник Леніну облили фарбою (див.: В Чернігове пам'ятник Леніну облили синей и желтой краскою. *Корреспондент.net*. Retrieved from <https://korrespondent.net/ukraine/1034812-v-chernigove-pamyatnik-leninu-oblili-sinej-i-zheltoj-kraskoj>).

про те, що волелюбний і трудящий українець ще буде здатний на те, щоб розтрошити розцяцьковане псевдодемократичними гаслами ярмо. Та все одно і “новим українцям”, як би вони не волали сьогодні про негайне знесення “символів тоталітаризму”, не під силу знищити пам'ять багатьох мільйонів інших українців, які через оті символи сприймають свої особисті життєві долі та історію свого народу»⁵¹.

Автор статті засуджує акцію, під час якої було облито пам'ятники Леніну та на Алеї Героїв, дискусію навколо спроб перейменування вулиць: «Від дикунського ритуалу знищення чи понівечення пам'ятників історія врешті-решт не змінює саму себе, вона стає лише доступнішою для зазіхань майбутніх насильників»⁵².

У 1990-х рр. обговорення щодо демонтажу пам'ятників та перейменування вулиць періодично з'являлися на сторінках «Деснянської правди». Ці матеріали свідчать про те, як пам'ятають жителі про радянський період та як сприймають пам'ятники у просторі свого міста. Здебільшого, радянські пам'ятники для дописувачів газети «Деснянська правда» були втіленням ідеї «нашої історії», а тому будь-які дії, пов'язані із монументами, сприймалися як зазіхання на руйнування «нашої історії». Проте все ж варто нагадати, що редакція газети дотримувалася політики попереднього періоду, а отже не висвітлюва-

ла на своїх шпальтах будь-які альтернативні сприйняття радянської спадщини. Зрештою, «Деснянська правда» є добрим прикладом для ілюстрації діяльності мнемонічних воїнів у полі публіцистики.

Після 2000-х рр. у газеті не було згадок про Алею Героїв. Зокрема, указ Президента В. Ющенка про демонтаж пам'ятників особам, які причетні до встановлення радянської влади в Україні, не викликав дискусій у Чернігові. Періодично розфарбовували пам'ятник Леніну перед річницями певних подій⁵³. Здавалося, що Алея як символічне місце не існує у місцевому медіадискурсі. Лише під час Євромайдану цей простір почав відігравати роль активного місця пам'яті, відбулося перепрочитання його символічного значення.

Революція гідності та післяреволюційний період: вплив на сприйняття Алеї Героїв

Революція гідності, крім того, що встановила нові стандарти та вимоги до влади, також прагнула покінчити із старим ладом. Режим Януковича впав, а старі символи радянського періоду стали полем боротьби. З-поміж населення ставлення до радянської спадщини було неоднозначним. Одні вважали, що це частина «нашої» історії, інші ж пов'язували її зі злочинами комуністичного режиму,

а тому вважали недоцільним зберігати старі пам'ятники у просторі населених пунктів. На полі битв зійшлися два мнемонічні воїни, продовжуючи конфлікти у сфері пам'яті.

Як і в інших містах, боротьба за простір і символи тривала в Чернігові. 12 грудня 2013 р. газета «Деснянська правда» надрукувала позицію редакції щодо повалення пам'ятника Леніну у Києві. У статті під назвою «Леніна зробили винним» було засуджено ці дії («бо воювати з пам'ятниками – невдячна і марна справа») і водночас подано альтернативну «думку читачів», які наголошували, що не Ленін має стояти у центрі міста в сучасній вільній Україні⁵⁴. Редакція «Деснянської правди», як актор творення політики пам'яті, й надалі займала позицію мнемонічного воїна, засуджуючи будь-які прояви інакодумства.

Проте вже за декілька місяців у газеті було надруковано статтю «Як Ленін упав в Чернігові», у якій описано повалення пам'ятника як одну із визначних подій в історії Чернігова⁵⁵. З лютого 2014 р. редакція змінює свій вектор у артикуляції минулого.

Під час Революції гідності на початку Алеї Героїв збиралися представники Антимайдану. Євромайдан розташовувався на Красній площі. Символічно, що учасники Антимайдану збиралися посеред радянських пам'ятників (такі дії можна пояснити

за допомогою концепції місць пам'яті П'єра Нора).

29 січня 2015 р. у газеті «Деснянська правда» вийшла стаття під назвою «“Героїв” із Алеї – у музей “Совка”», що розповідала про зустріч журналістів та істориків у дискусійному клубі «Експертна думка» з питання демонтажу погрудь комуністичних діячів з Алеї Героїв. На думку Сергія Леп'явка, рішення про демонтаж мала ухвалити міська влада, а постаменти потрібно було перемістити на територію історичного музею. Інші учасники пропонували провести освітню роботу з чернігівцями, а вже потім демонтувати. Лунали ідеї щодо створення музею «Совка» на частині території Центрального парку культури та відпочинку⁵⁶.

Нова дискусія щодо пам'ятників розгорнулася на сторінках газети 12 лютого 2015 р. Стаття із красномовною назвою «Боротися не з пам'ятниками, а за пам'ять» описує події навколо Алеї Героїв, зокрема демонтаж погрудь В. Антонова-Овсієнка та М. Подвійського. Автор статті наводить також коментарі чотирьох місцевих жителів. Студентка історичного факультету Чернігівського національного педагогічного університету Ірина називає людей, які демонтували пам'ятник, «вандалами», а дії – «варварськими». Крім того, вона вважає дивним, що ці скульптури можуть комусь заважати. Інший респондент,

⁵⁴ Леніна зробили винним. (2013). *Деснянська правда*, 50 (28405), 12 грудня.

⁵⁵ Чепурний, В. (2014). Як Ленін упав у Чернігові. *Деснянська правда*, 8 (28415), 27 лютого.

⁵⁶ Героїв із Алеї – у музей «Совка». (2015). *Деснянська правда*, 4 (28462), 29 січня.

⁵⁷ Деснянська правда. (2015). № 6 (28464), 12 лютого.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, № 10 (28468), 12 березня.

⁶¹ Там само, № 16 (28474), 23 квітня.

⁶² На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники. (2015, 17 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/>.

⁶³ Там само.

інженер Олександр, наголосив, що пам'ятникам тоталітарної доби у Чернігові не місце, їх потрібно прибрати, але у цивілізований спосіб; як приклад навів парки пам'ятників у інших країнах. Катерина, молода мама, яка загалом негативно ставиться до демонтажу: «Особисто мені ці пам'ятники зовсім не заважали. Я проти подібного вирішення проблеми. Так чи інакше, але це частина нашої історії. Для мене особисто це все – жах» ⁵⁷. Схожу позицію виголошує Дмитро, боєць батальйону «Чернігів»: «Нині для людей з чіткою громадянською позицією є куди докласти зусилля, а не демонтажем пам'ятників займатися. Проблеми в економіці, війна в країні, зрештою, треба допомагати нашим бійцям. Навіщо нісенітницею страждати? Не подобаються ці бюсти – так треба їх цивілізовано прибрати, а не трошити» ⁵⁸. Наприкінці статті автор висловлює сподівання на реакцію міської влади щодо подій навколо Алеї Героїв ⁵⁹.

У березні 2015 р. на сторінках газети «Деснянська правда» продовжились дискусії щодо Алеї Героїв. Автор статті наголошує на бездіяльності міської влади та активній позиції громадських активістів: «[...] саме тому міські громадські патріотичні утворення вже заявили, що вони беруть на себе функції демонтажу пам'ятників з Алеї Героїв. Та вимагають від міськради Чернігова

внести зміни до Генплану міста й передбачити реконструкцію центральної алеї. На їхню думку, там мають бути монументи сучасним борцям за незалежність України» ⁶⁰.

Конфлікти пам'яті виникали періодично внаслідок спроб демонтажу монументів з Алеї Героїв громадськими активістами. Один із них, що стався під час знесення пам'ятників Щорсу та Кропив'янському, описує «Деснянська правда». Директорка та працівниці закладу громадського харчування «Варенична» підійшли до учасників акції та дорікнули їм, що вони не знають історію ⁶¹. Загалом знесення цих пам'ятників було однією із найбільш конфліктних подій, оскільки одночасно на одній алеї зійшлися декілька мнемонічних акторів-воїнів. Носії радянського бачення історії, здебільшого люди похилого віку, оцінювали події як «знищення або руйнування нашої історії» ⁶². Ті, хто безпосередньо брав участь у демонтажі, зазначали, що ці особи були причетні до знищення української державності на початку ХХ ст. Міліція ж, оточивши пам'ятник Кропив'янському, не дозволила здійснити демонтаж. За повідомленням організатора знесення, погруддя мали перенести на територію Чернігівського історичного музею ⁶³.

За декілька днів пам'ятник Коцюбинському таки демонтували й символічно віднесли до міської ради. Міліція вступила у

⁶⁴ Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові. (2015, 27 квітня). *Чернігівщина. Події і коментарі*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogrudдя-na-aleyi-geroyiv-u-chnigovi/>.

суперечку з активістами. Останні запевнили, що повернуть сміттєвий бак, яким доставляли пам'ятник, на попереднє місце ⁶⁴.

У цих двох випадках зіткнення різних акторів під час демонтажу звучали зокрема такі аргументи: «це наша історія», «вони ж стоять і нікого не чіпають».

Висновки

Історія Алеї Героїв у Чернігові свідчить, що сприйняття радянського минулого залишається доволі амбівалентним в українському суспільстві. На підставі локального прикладу можна прослідкувати рецепцію процесів декомунізації у пам'яті місцевих жителів і, відповідно, побачити ставлення до пам'ятників, які пов'язані з радянським періодом. Більшість мешканців їх не позиціонує як «Чужі».

Межовою точкою в історії Алеї Героїв стала Революція гідності. Відтоді символічне значення цього простору починають активно переосмислювати у дискусіях, однак сторони не доходять згоди. Між мнемонічними акторами довгий час точилися суперечки, що переходили у активні конфлікти пам'яті, які супроводжувалися актами вандалізму або призводили до знесення пам'ятників. Проте ці конфлікти не сприяли радикальному переосмисленню радянського минулого.

Аналізуючи сприйняття пам'ятників у пам'яті жителів міста, натрапляємо на різні тлумачення монументів. Наприклад, пам'ят-

ник «Героям Чорнобиля», який встановлено у 1996 р., місцеві жителі називають «Жертвам Чорнобиля». Чи герої є жертвами? А жертви є героями? Запитання, на які дає відповідь пам'ять місцевих жителів: герої та жертви ототожнюються.

Імовірно, через брак відкритої публічної дискусії та відповідного майданчика жителі були здебільшого пасивними. Обговорення щодо майбутнього Алеї Героїв відбувалися лише у колах науковців і громадських активістів. Показово, що міська влада намагалася дистанціюватися від вирішення питань, пов'язаних з Алеєю.

Із початком реконструкції Алея Героїв втратила свій статус місця пам'яті. Сталася повна трансформація простору у зону відпочинку. Напевно, для міської влади таке рішення було найбільш прийнятним, дало їй змогу уникнути конфліктів.

References

Antonova, L. (2012). Zirky koxannya na Aleyi Heroyiv. *Desnyanska pravda*, 82 (28343), 4 zhovtnya [in Ukrainian].

Bernhard, M., & Kubik, J. (2014). *Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration*. Oxford University Press, 7–36.

Chernihivski deputaty iniciyuyut provedennya hromadskykh slukhan shhodo podalnoyi doli pamyatnykiv na Aleyi heroyiv. (2015, 14.02). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14154/chnigivski-deputati-initsiyuyut-provedennya-gro->

madskih-sluhan-shchodo-podalnoyi-doli-pamyatnikiv-na-aleyi-geroyiv/ [in Ukrainain].

Chernihivski veterany vvazhayut fashyzmom namiry znesty Aleyu Heroyiv. (2015, 30.01). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13900/chernigivski-veterani-vvazhayut-fashizmom-namiri-znesti-aleyu-geroyiv/> [in Ukrainain].

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-9035, op. 3, spr. 2, ark. 1–3.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-1043, op. 1, spr. 608, ark. 1.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-1043, op. 1, spr. 708, ark. 1.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-90, op. 3, spr. 1, ark. 1–6, 66.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-9035, op. 3, spr. 2, ark. 32.

Desnyanska pravda. (1981). № 180 (16213), 19 veresnya.

Desnyanska pravda. (1991). № 130 (18662), 20 lypnya.

Desnyanska pravda. (1991). № 144, 8 serpnia.

Desnyanska pravda. (1991). № 210 (18742), 7 lystopada.

Desnyanska pravda. (1993). № 70 (24411), 11 travnya.

Desnyanska pravda. (1993). № 74 (24415), 20 travnya.

Desnyanska pravda. (1996). № 51–52 (25839–25840), 27 kvitnya.

Desnyanska pravda. (1997). № 37, 29 bereznia.

Desnyanska pravda. (2013). № 50 (28405), 12 hrudnya.

Desnyanska pravda. (2014). № 8 (28415), 27 lyutoho.

Desnyanska pravda. (2015). № 4 (28462), 29 sichnya.

Desnyanska pravda. (2015). № 6 (28464), 12 lyutoho.

Desnyanska pravda. (2015). № 10 (28468), 12 bereznia.

Desnyanska pravda. (2015). № 16 (28474), 23 kvitnya.

Desnyanska pravda. (2015). № 17 (28475), 30 kvitnya.

Dva pohruddya z kolyshnoyi Aleyi v Chernihovi perevezly na Yacevo. (2018, 25.10). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://193.151.107.238/39000/dva-pohruddya-z-kolishnoyi-aleyi-v-chernigovi-perevezli-na-yatsevo/> [in Ukrainain].

Emily Otto Kaplan. *Victors and Victims: Collective Memory of World War II in the Eastern Bloc*. Retrieved from https://www.academia.edu/7206312/Victors_and_Victims_Collective_Memory_of_World_War_II_in_the_Eastern_Bloc.

Hromadske slukhannya shchodo podalshoyi doli Aleyi Heroyiv u Chernihovi perenosytsya na 15 travnya. (2015, 06.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-perenosytsya-na-15-travnya/> [in Ukrainain].

Hromadski slukhannya pro podalshu dolyu pohrud z Aleyi Heroyiv perenesly na 5 chervnya (2015, 14.05). *Vysokyj Val*. Retrieved from <https://val.ua/uk/79928.html> [in Ukrainain].

Hromadski sluxannya vidbulysya. Rishennya ne ukhvalyly. (2017, 11.12). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/256305.html> [in Ukrainain].

Hromadskyx slukhan pro majbutnye Aleyi Heroyiv u Chernihovi vazhali ne bude. (2015, 08.06). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-perenosytsya-na-15-travnya/>

cn.ua/16072/gromadskih-sluhan-pro-maybutne-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-vzagali-ne-bude/ [in Ukrainain].

Intervyu iz Serhiyem Solovyem. 8.11.2019. Osoby-styj arkhiv A. Hodyny.

Konnerton, P. (2013). Yak suspilstva pamyatayut. Kyiv: Nika-Centr, 2013 [in Ukrainain].

Na Aleyi Heroyiv u Chernihovi znesly shche dva pamyatnyky. (2015, 17.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/> [in Ukrainain].

Na Aleyi heroyiv v Chernihovi znesly dva pamyatnyky. (2015, 09.02). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/crime/events/237194.html> [in Ukrainain].

Pamyatnyky Chernihova peredayut Upravlinnyu kultury. (2018, 03.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/34717/pamyatniki-chernigova-peredayut-upravlinnyu-kulturi/> [in Ukrainain].

Portal Chernihova Gorod.cn.ua. Retrieved from <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>.

Pravyj Sektor pohrozhuje svoymy sylamy prybraty pamyatnyky z Aleyi Heroyiv u Chernihovi. (2015, 27.01). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/13851/> [in Ukrainain].

Protokol № 2 zasidannya komisii z pytan miskoyi toponimiyi, okhorony ta zberezheniya istoriko-kulturnoho seredovyssha m. Chernihova. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/protokoly-zasidan-komisyi/id-35769/> [in Ukrainain].

Proyekt rekonstrukcii Aleyi Heroyiv mistobudivna rada sxvalyla odnolosno. *Oficijnyj veb-portal Chernihivskoyi miskoyi rady*. Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-24912/> [in Ukrainain].

Rozporyadzhennya miskoho holovy "Pro pereznesennya daty provedennya hromadskykh slukhan vid

2 kvitnya 2015 roku № 75-r". Retrieved from <https://chernigiv-rada.gov.ua/rozporyad-mr-golovy/sid-41/id-7983/> [in Ukrainain].

Tretya pozyciya pro zvilnennya centru Chernihova vid znakov komunistychnoho terorizmu. (2015, 08.02). *Chernihivskiy format*. Retrieved from http://format.cn.ua/news/tretja_pozycja_pro_zvilnennja_centru_chernigova_vid_znakiv_komunistichnogo_terorizmu/2015-02-08-907 [in Ukrainain].

Tretya pozyciya vyrishyla dolyu pam'yatnykiv na Aleyi Heroyiv v Chernihovi. (2015, 06.02). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://newv.net/culture/Culture/237160.html> [in Ukrainain].

U 2007 roci pam'yatnyk rozmaluyvaly farboyu. Div. Lenina oblyly farboyu v Chernihovi. Za Kruty. (2007). *Svoboda.FM*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/chernigov/186509.html> [in Ukrainain].

U Chernihovi nacionalisty vnochi znesly pohrudnya Yuriyevi Kocyubyns'komu. (2015, 25.04). UNIAN. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/1071570-u-chernigovi-natsionalisti-vnochi-znesli-pogrudnya-yurievi-kotsyubinskomu-foto.html> [in Ukrainain].

U Chernihovi znesly dva pamyatnyky na Aleyi Heroyiv. (2015, 09.02). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/14063/> [in Ukrainain].

Vykhidnymy nacionalisty demontuvaly shche odne pohrudnya na Aleyi Heroyiv u Chernihovi. (2015, 27.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogrudnya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/> [in Ukrainain].

Vykhidnymy nacionalisty demontuvaly shche odne pohrudnya na Aleyi Heroyiv u Chernihovi. (2015, 27.04). *Chernihivshhyna. Podiyi i komentari*. Retrieved from <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogrudnya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/> [in Ukrainain].

Yekelchyk, Serhij. (2018). Rozdil 4. Hromadyan-skyj obov'yazok robitnyka. In *Povsyakdennyj stalinizm: Kyiv ta kyany pislya Velykoyi vijny* (pp. 116–153). Kyiv: Laurus [in Ukrainain].

Z Aleyi Heroyiv prybraly “pryvydy komunizmu”. *Vysokyj Val*. (2016, 23.06). Retrieved from <https://val.ua/uk/88243.html> [in Ukrainain].

Zhurzhenko, T. *Heroes into victims. The Second World War in post-Soviet memory politics*. Retrieved from <https://www.eurozine.com/heroes-into-victims/>.

Alina Hodyna

HEROE’S ALLEY IN CHERNIHIV: CHANGES IN THE PERCEPTION OF SOVIET MEMORY SPACES IN UKRAINE (1991–2019)

The Soviet past in the modern Ukrainian society continues to function in the continuum “Our – Alien”. The dichotomy in the perception of the past cannot provoke discussions and conflicts in the field of memory policy. The article discusses the memory of Soviet monuments on the Heroe’s Alley in Chernihiv in the aftermath of independence. Based on a local example, one can trace the reception of decommunization processes in memory of locals. According to this, see attitude to monuments that are associated with the Soviet period. The city has preserved a significant number of Soviet monuments since independence. Monuments continued to perform their function as they did in Soviet times: on traditional Soviet holidays, gatherings were formed around them, rallies were held. The city continued to live in the historical narrative set by the Soviet regime. Memory or/and amnesia? These are words that can describe a debate around Heroe’s Alley for 28 years. From time to time, the Alley becomes a field for mnemonic actors to fight for the right to “own” this place. However, it eventually disappears from public discourse, thus becoming a usual alley like any other Ukrainian city has. Unpublished materials of the State Archives of Chernihiv Region were used to write the article. As the research topic includes a recent chronological period, Internet resources such as site “Podiyi i komentari: Chernihiv Region”, “Vysokyi Val (VAL.UA)” and “Svoboda.FM” were used during the writing of the article. These information resources specialize in covering events of Chernihiv region, and therefore are an important center for analysis of memory policy regarding monuments on the Alley of Heroes.

Keywords: monument, decommunization, Heroe’s Alley, Chernihiv.